

Kpangalam kutoluú

Cááwú-jó téédí wentí turíŋa tínzée Móólá né tugutoluú kegée Taabáalú ge. Burɔɔzɪ ge kúbɔnáa woodúu duduure sɪsɪ: Móólá nakúru tɔndɔwú téere. Wenbí burɔɔzɪ bɔɔdɔ bilé né ge sɪsɪ: Móóláwá ríŋa-dée sɔ́zɪ ge téere.

Kpangalam ńba né, Taabáalú ge baagálííná. Kíbɔní weení banjáá sɪsɪ: Kutukulú né weegédé ná we níbááwu. Ulé umó igegée igbám ge fáya ńní. Doo Taabáalú Wúro Isóó bánjáá sɪsɪ Gadawú né, ulé idée bú naáru nbulé.

Wíre neqére bujɔɔó né, nge kutukulú wɔɔgɔgbɔɔ kagbáńdɪ ikédééná na wísi ɔaagaludé fáráńdí. Sáátɪ wenkí wɔɔgɔnɪ itála deelí né, nge waana bugbɔɔó bɔ kúbɔná bikáa ɔamá-ɔɔ, bika bujɔɔó kazɔɔ beɛŋ. Dɪdááre ɔim ɔulá yɪ kazɔɔ, nge wɔɔgbɔɔó kilím wénbeɛŋ ɔidée yáásí. Sáátɪ wenkí ibamáa kilím né, nge wɔɔgɔnɪ ikéená búu né, waana bɔɔwú kúbɔńgɪ bɔ fáya ńná-de. Bɪdée sáátɪ bilé né, wísi wéndɛé salí nbulé. Nge kutukulú sɪsɪ: ɔoo méngilím mánjáádɪ ɔaadoodé ge, nge Isóó wúro kúbɔní weewíi mórɔ né, budé nbulé. Nge waazúu ibééŋ bɔɔwú kum kɪdée cɔwure.

Tɔɔ, sáátɪ wenkí kiiyu nuvoowú né, nge kutukulú waazúu bɔɔwú-dáa ńna idóo. Tééwu weevé né, nge waadálu isúu sóm kisɔɔ, bika ibamáa tulí ɔɪdáare. Bɔɔwú kum kɪdáá ge kutukulú we ge wíre waalíi téere umɔɔná maari kizómee bɔɔwú kpɔmɔɔ. Kutukulú waamáázɪ né, nge waana sɪsɪ: maari kum kɪdée bɔɔwú kíbínɡɪ-daá ge umó ɪwe bilé. Nge waalíi iyelená kɪ bɔɔwú, bika ibó ibééŋ tuwú fáya ńgɪ bánjáá kɪ sɪsɪ Kpangalam né kɪdée lɪrá fáya ńná-de wónɔóm. ńna ge idɔɔwe ge wíre waadálu téere umɔɔná maari tuwú kutoluú. Nge bugɔná kutukulú lomaazé sɪsɪ: tóm tɪna ge wentí.

Tóó, Kutukulú weebéén idatílí ti né, nge waanmatiná maari sisi: nyóó maari, nyédée nidáare ge máagánu nge méézé mɔgóni cé biká megéyéléná nya bɔɔwú; leleedó né, nge nyáagágórú ngádini mówóró. Bilé né, we ge nyózɔɔléé na ma; báa nvéeri ma. A bigée nɔwéya ge nyózɔɔléé na ma, siŋ ɔɔfée, nkalá nabóru. Amádé, a alehéeri ge nyózɔɔléé na ma, yuúdi nyózúu.

Sáátí wenkí kutukulú waanmáti bilé né, nge maari wooyuúdi kuzúu kínwulú yi sisi: alehéeri ge kizɔɔléé na yi. Nna ge kutukulú sisi: tóó, máání. Waazín umáázi tím né, nge waana sisi: báa bulá nɔhíní, maari kún kígéé lizóó ge. Nge sisi: toovonúm, alehéeri ge nyózɔɔléé na ma; amádé, nyózógóni ɔ́ó né, a bigée si ngbóó ma; mána nya ɔ́ibó ɔ́íkóɔɔ nyédée bɔɔwú-daá, bilé né ngbóó níbááwu ɔ́idée. Nge maari wɔɔgbóó níbááwu bika kutukulú tinee háli basóu bɔɔwú kún kidaá bónɔ́óm. Wíre neɔ́ere bujɔ́ó né, nge Kutukulú waalá lomaazé né, nge waana sisi: buɔ́alá urú sisi: ina fanám bóyoozi bɔ́ɔɔ ɔ́idáare kúɔ́mɔ́de-daá. Biiyéle waalúu ibó isúu kéreŋe tuwó kúbɔ́ngi Kpangalam-de, bika ɔ́u fási wánvarím, bika wánlám kagbáńdi ɔ́uɔ́. Maari kilé kicán kibísi idée lizóó kínveríi uró. Lizóó kam ge waava yíde sisi: **Agúwɔ́ŋ**.

Bujɔ́ó bujɔ́ó né, woobó Taabáalú ikógbɔɔ ɔ́deéló kúɔ́m ikábísíná ɔ́j Kpangalam-de. Igoobíya wenbá bɔ́ngɔ́ní ɔ́j né, belé baana ɔ́idáare-dée kazóó né, belé ɔ́uɔ́ baagágburi bekégbe ɔ́j. ɔ́fée ɔ́fée, zamóó wooyooziná yi, bicán bibísi téédí kúbóńdi Kpangalam-de. Téédí yoozí-daá ge tilé tujɔ́n tiɔ́i tuwó yíde Kpangalam. Káma, báa le ge urú waagágórú, nyánnú sisi: méndéé Kpangalam-de, Kpangalam-de ge bujɔ́n bibísi bánjyáá sisi: Kpangalam háli na sinje.

Kutukulú newú naáru waaluná ɔ́j Kpangalam-de ibísi Caaváádi. Wenbí bulá né ge sisi: ulé umó igée igbám ge buɔ́de sáátí. Wíre ge waagurú ɔ́deé kisoó na wísi ɔ́aagaludé fáráńdí. Waadála ɔ́eelí né, ɔ́idáare waalá yi kazóó, sáátí wenkí waagábisi né, nge wɔɔgbóó iféeri ɔ́awaalu. Nge waabáázi boɔ́de wónzuú idée kéreŋe. Wéndém tuméere si ikégbe ɔ́aaníŋa né,

na ikájaa tááwu fáádi ikóná iyaná Kpangalam aláa ñgaale-dináa na kínvém tééré né, na iyuú sontó liideé na buco ibísi tumére. Lé Kpangalam aláa beém baava yi yíde sísí: Kúbóní caá fáádi né nbulé. Wɔɔgóni isúu idée kéreɲe buté ibísi ńna né, Kpangalam aláa ñgaale-dináa wóngóni isi bamu fáádi ɲó né, na belé bónbɔɔzi sísí: Kúbóní Caá fáádi ní, na beféeri we sísí: ulé waabísi idée. Kúbóní Caá fáadi-dée ge buján bíbisi bánjaá idée téédi sísí: Caaváadi háli na sinje.

Tóó, kúbóní Kutukulú umó waajan ná ibísi Kpangalam ńba-dée wúro kaɗaa ńní. Wíre neɗere bujɔɔ né, nge wúro isóo Gadawó waagázi Taabáaló. Nge awóro-bíya wenbá bɔgwe ńna né, beegédiri beféeri Kutukulú sísí: ɲaa waazí. Bulé né, íbo na ɲóo ɲaa ñdáare. Kutukulú tekpeena ígúbónáa-dée nɔɔzi, biyéle waagurú Kpangalam ibísi Taabáaló ikédí ɲaa-dée kowúrɔɔ; bika iyéle idée Kpangalam ńba beriké.

Tóó, Kutukulú waabísi wúro isóo Taabáaló. Buɔgóni butála zaamáani nakóru né, Kutukulú weevéeri idée kúbónáa sísí: umó wóngóni Kpangalam isúlu idée iyáálí ñɔ na bika ibísi. Igabísi Kpangalam ńna ge Kutukulú waalá lomaazé sísí: asée umó waagábísíná kowúrɔɔ kúbónga wúro isóo Kpangalam. Nge weedíri bekéveeri idée kúbónáa Taabáaló ńba sísí: umó Kutukulú weediri ná sísí: béfeeri we sísí: sinje tíɲa, umó waagábísíná kowúrɔɔ kúbónga umó ɲó Kpangalam yoo, bulé né, bácaa naáru bɔjɔ basí kowúrɔɔ kúmuuká. Bulé né, umó idándanbisi Taabáaló. Sáati wenkí laabáaru kum kudála idée Taabáaló ńba né, nge téédi-daá woodulú. Belé sísí: bóngóni boyóo yi bako yi bika belée kowúrɔɔ kúbónga babísíná bɔjɔ, bika basí naáru.

Sáati wenkí kutukulú waaní sísí: idée Taabáaló ńba kegereɲe sísí boyóo yi né, nge woodúuzi idée Kpangalam ńba bɔɔɔ bacáa lomaazé. Nge Kutukulú weyéle batíru idée ɲɔɔ Agówoɲ beféeri ke sísí: uráa kegereɲe

si boyóo beń; bulé né, kásíná benbé, na a bigéé yooráa beń bɔɔgóni beń babízi boyóo we. Nge toovonúm bulé ge bulá. Sáati wenkí Taabáaló ńba waagágburi begegereɛɛ Kpangalam ńba yowú né, bidéé sáati bulé né, Kpangalam ńba waavúńlu bovóo nyíidi-daá baɔamáa Taabáaló ńba níbaáwu. Kpangalam ńba tɔɔɔ batála Taabáaló ńba. Amá, sáati wenkí Taabáaló ńba wɔɔgóni batála Kpangalam ńba ɔéyi-ɔéyi né, nge belé baalí nyíidi-daá boyóo we. Bidéé wíre né, Kpangalam ńba tatlí lénlé uráa waagálíiná bɔkóni batasiná we babízi boyóo Taabáaló ńba né.

Zaamáani wenkí yowú wɔɔgóni kité kpátáá né, nge Kutukulú weeyéle batíiri idéé lizɔɔ Agúwɔɔj beséé ke bána keɔee, káma, wooyuú utlí sisi: Agúwɔɔj waagálízi ná uráa bɔkóni batasiná we boyóo Taabáaló ńba. Bidíɔa-ɔɔ ge Cáawú-jɔ kowúróɔ kúboɔnga wúro lɔɔ waaján kakálu Taabáaló.

Ɖoo yowú kúm kilám, Taabáaló wúro na wúro lɔɔ badánnáa ɔamá izíre. Badánjaa bana ɔamá háli bɔtɔ isi beegéti. Jáama-déé konkári-daá ge ulé waabízi itúuzi beléeni na buco bɔnyóózi balawótáá; amá, bidéé tuuzi kúm kidalá fáya; káma, awúraanaa beń beléeni badabízi bafaná ɔamá iza ndoláazi ge baava ɔamá. Nɔíní ge urú waabuzi inyóózi yooráa wenbá badafa ɔamá iza né balawótáá. Biiyéle bɔɔjɔ ge buní we háli bawí baya. Kowúráti tóm tum tiriké tiduná ge ɔoo caanawú né, Móóláwá tanú ɔamá níni. Biiyelená ge ɔoo caanawú kúm né, Móóláwá waalá yóóni bivéyina amouzé. Amá, sinje né, báa lé ge urú waadála umɔɔná Móólá né, yóóni weedé né, buganá koobíre tám ge. Biiyéle báa lé ge urú wendéé ge waadála Kpangalam, bánváa yi lím kazɔɔ ńbi ge inyóɔ, ngú a bigéé urú tánjan idéé

ge si idóo, bánv́́aá yi kidíím kazóó níbi ge idi, na bafa yi ɗañ kazóó nígi ifíni na kínvém tééré né ikpóó idée níbááwu.

Kpangalam wúrowá wenbá béndíí wúro lsoó né ndó:

1. *Wúro Kutukulú*
2. *Wúro Jóbó Kazagari*
3. *Wúro Đám Agóro.*

Wúrowá wenbá béndíí Kpangalam kowúroó kúmuuká né ndó.

- *Wúro Agirinyá*
- *Wúro Bosí. llé waazá-daá ge Jáámawá wóogóni.*
- *Wúro Aguda*
- *Wúro Ayéva*
- *Wúro Akpó*
- *Wúro Kúra Agirinyá (1949)*
- *Wúro Majabawó Yaya*
- *Wúro Agirinyá Asimá (1986)*
- *Wúro Jéeri*
- *Wúro Mejéva*

Kpangalam lizási kée nasíle ge:

- **Agúwóh:** kelé kegée maari ge, badánnáa kulé yém-yém. A wíre wendé urú izíre woobúu ki né, asée baajáa budóm; a bigée baadíri ke, nge baalá wenbí bínbóozí né, téédi wónjowóu alaafíya ge. Nam ge bánlaá ke.

-**Wékpéewú:** Lizóó kam kegée gúúni ge bika kuwe lááwu-daá. Doo caanawó né, a boobó lááwu kum kidaá nge baaláa ke, nína ge bánjañ beɗi kídíím bum buté. Kegbém-daá né, naáru téngisi iwóró,

báa wɔɔgɔzɔɔ nabúru-dɔ ɪdandabɪsɪ. A ngú bulé ge weegízi ɪbɪsɪ, wáanganáa gúúní na ɪna kulé bafaná ɔamá ɪzá. Kelé kénverii ɪgbáma-dɔ ge bɪka bekiliná fɔ́ lawóre na alaafíya. Bánlaá kelé nań báa weení, baláa ke kelimbíré báa wendé ɔabáníná kíseemɔ́de.

Kangara: Kangara nakóru ɪbá kɪvɛ́yí sɪsɪ: téédɪ ríɲa-dée nígi. Báa kowurobɔɔwú wenkí na kídee kangara ge.

Móóláwá wenbá badɪná Kpangalam téédɪ né baasí séédɪwá ndɪ-ndɪ ge ńna.

Kóólíwá

Đikééníwá

Đáarowá

Luwóowá

Lááwu-Bíya

Bóóɔ́éwá

Nantowá.

Tóɔ, wenbí Kpangalam-dée ɔowure kée bɪ né nbulé.

Mogoobíya aláa na abaaláa Tem kalaḍáa, tákaradá kina kíḡé kúnvulísi ḍáázá-ḍጋ ḡe. Kínwílí ḍáa caanadóm wentí ḍoo ḍájaájaanáa waalá bi ḡe ḍéḍé tɛɛvólási woozúu susuwúu né.

Amá, ḍénveerím míi sisi: tééḍi cíḡጋ ḡe ḍánbuzi ḍiḡmáa. Bilé né, a weení inyi sisi: iwená bidéé izáfúlúḍe tééḍi natóru-rጋጋzí né, wánbuzí ikáḡmaa ḍáa wentí turíḡa tiwe né, bika ḍibúzi ḍinyóózi ḍilá ḡḡináa tugaanáa ḍáḡlám ti né.

Múgoobú Caagbara Sጋጋli Ngoobú

Kpangalam kutoluú

« Histoire du village de Kpangalam »

1ère édition par EDITEM en novembre 1992.

3ème édition ressaisie par CLTem en 2024.

Impression numérique sur www.tembiya.net

Dépôt légal 2ème trimestre 2024

Comté de Langue Tem, BP 200, Sokodé - TOGO

Pres.CLTem@gmail.com